

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 23 • Sayı | Number 1

Haziran | June 2024

Müslüman-Hıristiyan İletişimi Bağlamında İlk Kuveykırların İslam ve Müslüman Algısı

Early Quakers' Perception of Islam and Muslims in the Context of Muslim-Christian Interaction

Zeynep YÜCEDOĞRU

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof.

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Dinler Tarihi

Zonguldak Bülent Ecevit University, Department of Philosophy and Religious Studies, History of Religions

Zonguldak, Türkiye

z.yucedogru@beun.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-4931-6148>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 19.01.2024

Kabul Tarihi | Accepted: 29.05.2024

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2024

Atıf | Cite As

Yücedoğru, Zeynep. "Müslüman-Hıristiyan İletişimi Bağlamında İlk Kuveykırların İslam ve Müslüman Algısı". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/1 (2024), 411-431. <https://doi.org/10.14395/hid.1422659>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Early Quakers' Perception of Islam and Muslims in the Context of Muslim-Christian Interaction*

Abstract

The Quaker Movement, which was in its formative stage in the early 17th century during the Civil War period, also known as the English Revolution, spread rapidly following 1653 across a vast geography such as Europe, America, and the Caribbean. This movement, also known as the Society of Friends/Friends Church, was initially described with various titles such as "Puritans", "Millenarians", "Bohemian mystics" or "a holy movement."

The fundamental teaching of the movement was that "every individual can directly experience the presence of God without intermediaries." The only condition was to heed the "light of Christ" within oneself and let oneself be guided by it. With an approach that revised the classical Christological formulation and an apocalyptic belief that God's spirit was sent to all men and women, the Quakers defended that every individual was able to be in direct communication with divine guidance and rejected all worldly representatives, institutions, and intermediaries of religious authority. They refused doctrinal Christianity and turned to experiential mysticism. In other words, they argued that Christianity is an "experience" to be lived and experienced, not a religion of doctrines requiring absolute faith.

The Quakers, who believed that each individual carried a "light" of truth and wisdom, exhibited a more pronounced inclusivist approach towards other religions and people of faith compared to other religious movements in Europe, such as the Puritans and Unitarians. On the other hand, the missionary character of this sect has always been prominent. George Fox (d. 1691), the founding leader of the movement, read the translation of the Qur'an to preach the sect's doctrine to Muslims and became familiar enough with it to be able to make skillful use of Qur'anic verses in his various writings. However, this interest was the result of a missionary motivation. According to Fox, Muslims were on the wrong path and would only be guided if they were led to "the Christian truth". Other prominent figures of the sect, such as George Robinson and Lady Mary Fisher, traveled to Palestine and the Ottoman territories to spread Quaker doctrine and evangelical guidance. The members of the Quaker sect, who faced severe resistance and execution in Europe and America where they originated, encountered a moderate reception in the Muslim lands where they carried out their missionary activities. As a result, the Quakers were open to communication with Muslims - "Turks" in their words. The Quakers' moderate approach stood in stark contrast to the prevalent "anti-Muslim" sentiment in Europe at the time.

Despite the considerable encounters and contacts between the Quakers and Muslims, no research has yet been conducted in Turkish academia on this significant interaction. Apart from a few small-scale studies, there is a lack of comprehensive research in Turkish that presents the history, doctrine, and influence of the Quakers as a religious sect in Christian Europe with a holistic approach. To address this gap in the literature, this study deals with the Muslim-Quaker interaction in general. Specifically, it examines how the early Quakers perceived the religion of Islam, its Prophet, and Muslims of their time. The writings of early Quakers and the historical records detailing their encounters with Muslims through diverse experiences and for various purposes are the main sources of this research. This paper aims to explore the factors that shaped the early Quakers' perception of Islam and the extent to which this perception aligned with and diverged from the mainstream Christian understanding of Islam. Being the first study in Turkish on Muslim-Quaker interactions, it is hoped to establish a foundation for future studies in this field.

Keywords: History of Religions, Quakers, Society of Friends, Muslim-Christian Interaction, Perception of Islam.

Müslüman-Hıristiyan İletişimi Bağlamında İlk Kuveykirların İslam ve Müslüman Algısı**

Öz

17. yüzyılın başlarında İngiliz Devrimi olarak da bilinen sivil savaş döneminde oluşum aşamasında olan Kuveykır hareketi (*Quaker Movement*) 1653 yılını müteakiben Avrupa, Amerika ve Karayipler gibi geniş bir coğrafyada hızla yayılmıştır. Dostlar Topluluğu/Dostlar Kilisesi (*Society of Friends/Friends Church*) olarak da bilinen bu hareketten ilk zamanlarda "püriten", "milenyumcu", "bohem mistikler" veya "kutlu bir hareket" gibi farklı tanımlamalarla bahsedilmiştir.

* This article is an edited, partially modified, and significantly extended version of the paper titled "Quakers' Perception of Islam and Muslims in the Context of Muslim-Christian Communication", which was presented orally at the 1st Turkish Congress on the History of Religions (29-30 September 2023) but the full text was not published.

** Bu makale, 1. Türkiye Dinler Tarihi Kongresi'nde (29-30 Eylül 2023) sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "Müslüman-Hıristiyan İletişimi Bağlamında Kuveykirların İslam ve Müslüman Algısı" başlıklı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.

Hareketin en temel öğretisi “her bireyin Tanrı’nın vahyini aracı olmaksızın doğrudan tecrübe edebileceğidir.” Buradaki tek şart kişinin içindeki “Mesih’in ışığına” (*Light of Christ*) kulak vermesi ve kendini onun rehberliğine bırakmasıdır. Klasik kristolojik formülasyonu revize eden bir yaklaşım ve apokaliptik bir inançla Tanrı’nın Ruhunun kadın-erkek herkese gönderildiğini savunan Kuveykılar her bireye vahyi hidayete erişme hakkı tanımışlar ve dinî otoritenin her türlü dünyevî temsilcisini, kurumu ve aracıyı reddetmişlerdir. Doktrin merkezli Hıristiyanlığı reddedip tecrübî mistisizme yönelmişlerdir. Diğer bir ifadeyle, Hıristiyanlığın mutlak bir iman gerektiren doktrinler taslağı bir din değil yaşanması ve tecrübe edilmesi gereken bir “deneyim” olduğunu savunmuşlardır.

Her bireyin hakikat ve hikmetten (*wisdom*) bir “ışık/nur” taşıdığına inanan Kuveykılar diğer din ve inanç sahiplerine karşı Avrupa’daki dönemin diğer mezhepleri Püriten ve Üniteryenler gibi dini hareketlere nispetle daha belirgin bir şekilde kapsayıcı (*inclusivist*) yaklaşım sergilemişlerdir. Bununla birlikte, bu mezhebin misyoner karakteri her zaman öne çıkmıştır. Hareketin kurucu önderi George Fox (ö. 1691) mezhebin öğretisini Müslümanlara tebliğ etmek amacıyla Kur’an tercümesini okumuş ve farklı yazılarını kullanabilecek kadar aşinalık kazanmıştır. Fakat bu ilgi tamamen evanjelik bir motivasyonun sonucudur. Zira Fox’a göre Müslümanlar yanlış yoldadır ve “Hıristiyan hakikatine” yönlendirildikleri takdirde hidayete ereceklerdir. Mezhebin, George Robinson ve Mary Fisher gibi öne çıkan diğer isimleri Kuveykır öğretisini yaymak ve “evanjelik hidayeti” tebliğ etmek için Filistin ve Osmanlı topraklarına seyahat etmişlerdir. Ortaya çıktığı Avrupa ve yayıldığı Amerika’da sert bir mukavemet ve infazlara maruz kalan Kuveykır mezhebi mensupları misyonerlik faaliyetlerini sürdürdükleri İslam topraklarında ılımlı yaklaşımla karşılaşmışlardır. Bunun bir neticesi olarak Kuveykılar Müslümanlarla -kendi tabirleriyle “Türklerle”- iletişime açık olmuşlardır. İlimli yaklaşımları dönemin Avrupası’ndaki yaygın “Müslüman karşıtı” tavırdan görünür şekilde farklılaşmıştır.

Kuveykırların Müslümanlarla hatırı sayılır oranda karşılaşmaları ve temasları bulunmasına rağmen Türkiye’de henüz bu etkileşim hakkında araştırma yapılmamıştır. Hatta bu etkileşim bir yana Kuveykırların bir mezhep olarak tarihi, öğretisi ve Hıristiyan Avrupa’daki konumunu ve etkisini bütüncül bir yaklaşımla ortaya koyan birkaç araştırma dışında kapsamlı bir çalışma henüz mevcut değildir. Bu çalışmada literatürdeki söz konusu boşluğa katkıda bulunmak amacıyla genel olarak Kuveykılar ve Müslümanlar arasındaki etkileşimi ele alınmaktadır. Özel olarak ise, ilk Kuveykırların İslam dinini, peygamberini ve kendi dönemlerinin Müslümanlarını nasıl algıladığı incelenmektedir. İlk Kuveykırların Müslümanlara hitaben kaleme aldıkları yazılar ve Müslümanlarla farklı tecrübeler ve amaçlar vesilesiyle yaşanan karşılaşmalarına dair tarihi kayıtlar bu çalışmanın temel kaynağını oluşturmaktadır. Makalede ilk Kuveykırların İslam algısını yönlendiren hususları ve bu anlayışın önceki Hıristiyan geleneğinin Müslüman algısıyla ne ölçüde benzeştiğini ve farklılaştığını incelenmesi amaçlanmıştır. Bu konudaki ilk Türkçe çalışma olması nedeniyle sonraki araştırmalara bir temel oluşturacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Kuveykılar, Dostlar Topluluğu, Müslüman-Hıristiyan İletişimi, İslam Algısı.

Giriş

Kuveykır hareketi ilk olarak İngiltere’nin Orta Bölgesi’nde (East Midlands) Kral ve parlamento arasındaki çatışmanın sebep olduğu bir sivil düzensizlikte (1642-1648) ve yeni dinî fikir ve düşüncelerin hızla türediği bir ortamda ortaya çıkmıştır. Bu hareket 1653 yılını müteakiben Avrupa, Amerika ve Karayipler gibi geniş bir coğrafyada hızla yayılmıştır. Dostlar Topluluğu (Society of Friends/Friends Church) olarak da bilinen bu hareketten, ilk zamanlarda “püriten, milenyumcu, bohem mistikler veya kutlu bir hareket” gibi farklı tanımlamalarla bahsedilmiştir.

Kuveykılar kendilerini 17. yüzyılın diğer Hıristiyan mezheplerinden bilinçli bir şekilde farklılaştırmaya gayret etmişler ve diğer Hıristiyanların temsilcisi olmadıklarını vurgulamışlardır. Hıristiyanlığın mevcut teolojik ve kültürel bağlamından bu şekilde farklılaşma çabasının arkasında kendilerini “Tanrı’nın farklı ve ayrı kulları” olarak görmeleri vardır. İçinde yaşadıkları çağın önemini kavramayı ve bu farkındalığı “Tanrı’nın ayrı kulları” olmalarına delil kabul etmişlerdir. Aynı şekilde, kendilerini dönem içerisinde farklı bir yere konumlandırmalarının arkasında eskatolojik inançların da etkisi mevcuttur. İlk Kuveykılar 17. yüzyılı Tanrı’nın ruhunun insanlara akıtıldığı veya döküldüğü en elverişli dönem olarak görmüşlerdir. Bu inanç, hiç vakit kaybetmeden diğer ülkelere misyonerlik seyahatlerine başlamalarının itici gücü olmuştur. Eski Ahit’in “Ondan sonra bütün insanlara ruhumu dökeceğim” (Yoel, 2:28) pasajına referansla her bireyin peygamber olabileceğini çünkü Tanrı’nın, vahyi herkese bir ilhamla doğrudan öğrettiğini savunmuşlardır. Bu inancı oldukça bireysel ve tecrübeye dayalı bir perspektiften görmelerinin

sonucu olarak ruhbanlığı, sakramentleri, kişi ve Tanrı arasındaki her türlü kurumsal aracıyı reddetmişlerdir.

Kuveycılar erken modern öncesi dönemde Müslümanlarla doğrudan iletişime geçen, diğer Hıristiyan mezheplerine kıyasla İslam'ı öğrenme ve anlamaya dair ciddi ve gerçek bir ilgisi olan grup olarak dikkat çekmektedir. Müslüman-Kuveyci etkileşimin tarihsel sürecine baktığımızda önemli sayıda karşılaşma hikayesi görülebilmektedir. Buna karşın Kuveycıların İslam algısına dair yabancı literatürde çok az sayıda çalışma bulunmaktadır. Müslüman-Kuveyci etkileşimi genel olarak İngiltere ve İslam bağlamında veya Müslüman ülkelerde köle ve esir düşen Avrupalıların anlatıları üzerinden ele alınmıştır. Türkiye'de ise Kuveycıların İslam'a yaklaşımına dair kapsamlı ve müstakil bir araştırma henüz yapılmamıştır.¹ Türkçe literatürde Kuveycıların bir Hıristiyan mezhebi olarak ortaya çıkışı, gelişimi ve inançlarıyla ilgili yakın zamanda tamamlanmış bir yüksek lisans ve doktora tezi bulunmaktadır.² Literatürdeki bahsedilen boşluğu doldurmak ve sonraki araştırmalara bir temel oluşturmak amacıyla bu çalışmada, Kuveycıların İslam hakkındaki malumatı ve Müslümanlarla karşılaşmalarına dair bilgiler, özellikle hareketin ilk dönemleri ile kurucu isimlerin tecrübeleri ve yazıları üzerinden ele alınmaktadır. Modern literatürdeki temel kanaat 17. yüzyılın olumsuz *Türk/Müslüman* algısına nispetle Müslüman-Kuveyci münasebetlerinin farklı ve ılımlı bir Müslüman-Hıristiyan iletişimi sunduğu yönündedir. Bahsi geçen olumlu tutumun mahiyetinin anlaşılabilmesi, arkasındaki muhtemel sebeplerin ve bu yaklaşımın erken modern ve modern dönem Avrupa'sındaki "Müslüman" imajıyla benzeşen ve ondan farklılaşan yönlerinin ele alınmasını gerektirmektedir. Zira, erken modern dönem Avrupa'sında mezhepleşmenin (confessionalisation) öteki algısını doğrudan yönlendirdiği bir bağlamda Kuveycıların Müslümanlarla olan olumlu tecrübelerinin sosyal perspektife nasıl yansıdığı sorusu Müslüman-Hıristiyan etkileşimi açısından oldukça mühimdir. Bununla birlikte bu sorulara verilecek cevaplar öncelikle, Müslümanlar ve Kuveycılar arasındaki etkileşimin etraflıca ele alınmasını zorunlu kılmaktadır.

1. Kuveycıların İlk Yılları ve Mezheple İlgili Temel Bilgiler

Kuveyci hareketinin her şeyden önce, sosyal bir kopuş olduğunu söylemek oldukça yerinde olmakla birlikte, bu hareketin teolojik mahiyetinin 17. yüzyıl İngiltere'sinde püriten zihniyetin neticesi olarak güçlenen "biblicism" yani Kitâb-ı Mukaddes'i gelenekten bağımsız, sosyal değişimlerin oluşturduğu yeni bağlamlarda yorumlama ve ibadet pratikleri geliştirme idealinden epistemolojik bir ayrılış olarak görüldüğü sürece doğru anlaşılabilmesi ifade edilmiştir. Zira Kuveyciler hakikate ulaşma ideali için ne bir kutsal metni ne de yorum geleneğini önceliklemişlerdir.³ Bu kopuşu hazırlayan etkenler arasında ise Kraliçe I. Elizabeth'in tesis ettiği Kilise formunun toplum nezdinde kabul görmemesi, ortaya çıkan boşlukta bazılarının Kıta Avrupa'sının Reform Kilisesi'nin de uyarladığı Presbiteryen inanç formlarını tercih ederken bazılarının mevcut duruma razı olması, bir diğer grubun ise dinî reforma duydukları güçlü istek

¹ Arus Yumul, "Osmanlıda İlk Protestan Misyonerler: Quakerlar", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2023), 1-24. Bu çalışmada Kuveyciler Osmanlı topraklarına gelen ilk Protestan misyonerler olmaları yönüyle ele alınmaktadır.

² Elif Onay, *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Kuveyciler* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009); Melek Öztürk, *Kuveyciler (Ortaya Çıkışı ve Prensipleri)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

³ Douglas Gwyn, "Seventeenth-Century Context and Quaker Beginnings", *Early Quakers and Their Theological Thought 1647-1723*, ed. Stephen W. Angell-Pink Dandelion (New York: Cambridge University Press, 2015), 13-31.

sonucu kendi kiliselerini kurmak üzere İngiltere dışına göç etmesi ve Anabaptist akımlarla tanışması gibi gelişmeler zikredilmiştir.⁴

1640 yılını müteakiben İngiltere’de mezhepleşme anlamında esnek bir dönem yaşanmış, çok sayıda dinî grup birbirinden nispeten farklı teolojik sorgulamalarla hakikati bulma, daha da önemlisi “Tanrı ile doğrudan iletişim” kurma amacıyla olmuştur. Sivil çatışma döneminin bir sonucu olarak fikir, yayın ve ibadet formlarına dair mevcut hakimiyet kaybedilmiştir. Bunun yansıması olarak ise, resmi olarak tanınmamalarına rağmen yeni mezheplerin ve sosyal oluşumların hem teolojik hem de sosyal eşitlik gibi sosyo-politik görüşlerini kitapçıklar ve vaazlarla aktarabilmelerinin önü açılmıştır.⁵ Kuveykır hareketi diğer yeni dini akımlarla eş zamanlı olarak rekabet halindeki sosyal ve dini ortamda, George Fox (ö. 1691) liderliğinde ortaya çıkmıştır.

Hareket üyeleri kendileri için “dostlar” ifadesini kullansa da “Kuveykır” isminin ilk olarak kendisini yargılayan hâkime Fox’un “Tanrı’nın kelamı karşısında titremesini” söylemesi üzerine hâkimin ona “quaker” demesiyle başladığı yine Fox’un ifadesiyle bilinmektedir.⁶ “Kuveykır” isminin kaynağı ile ilgili bir diğer açıklama ise, kelimenin Hz. Muhammed’in vahiy tecrübesine istinaden istihzâ bir anlamda halihazırda kullanımda olduğudur. Bu argümana göre, Kuveykırılar ortaya çıkmadan kısa bir süre önce kadınlardan oluşan farklı bir mezhep üyelerinin Kutsal Ruh’la irtibata geçtiklerini iddia etmeleri ve bu tecrübe esnasında titreme, terleme ve ürperme yaşadıklarının görülmesi üzerine “Muhammed’in Kutsal Ruhuyla” (Mahomet’s Holy Ghost) irtibatta olmakla suçlanmışlar ve bu sebeple kendilerine Kuveykır denmiştir.⁷ Zaten yeni yeni ortaya çıkan mezhep üyeleri arasında ilahi olanla temas sebebiyle titreme gibi tecrübeler yaşayanlara verilen bu isim, benzer bir tecrübe iddiasında olan ve bunu tebliğ eden Kuveykırılar için de aynı pejoratif anlama istinaden kullanılmıştır.

Kuveykır hareketinin ilk yılları olan 1660-1666 dönemi çalkantılı geçmesine rağmen hızlı yayılma süreci olarak ifade edilmektedir. Döneminin sosyal ve politik ortamının öne çıkan görüşlerinden etkilenmekle birlikte İsa Mesih’in bizzat kendilerindeki zuhuruna yaptıkları vurgu onları diğer mezheplerden ayırmıştır. İlk dönemde George Fox’un yanı sıra hareketin ilk kadın lideri Margaret Fell (ö. 1669) ve teolojik danışmanlığı sağlayan James Nayler (ö. 1660) gibi isimler hareketin kurucuları arasında kabul edilmektedir.⁸ Kuveykırılardan inanç ve öğretilerinin şekillenmeye başladığı bu ilk yılların tecrübeleri hemen yazıya geçirilmemiş olsa da basımevleriyle olan iyi

⁴ Rosemary Moore, “Seventeenth-century Context and Quaker Beginnings”, *The Oxford Handbook of Quaker Studies*, ed. Stephen W. Angell-Ben Pink Dandelion (Oxford University Press, 2013), 13-28. Mevcut İngiliz Kilisesi ve diğer Baptist akımlardan kopuşun hikâyesini George Fox’un tecrübesi özelinde bir okuma için bk. a.mlf., *The Light in Their Consciences: Early Quakers in Britain, 1646-1666* (Pennsylvania: Penn State University Press, 2020), 6-7.

⁵ Moore, “Seventeenth-century Context and Quaker Beginnings”, 14-15; a.mlf., *The Light in Their Consciences: Early Quakers in Britain, 1646-1666* (Pennsylvania: Penn State University Press, 2020), 3-4.

⁶ George Fox, *The Journal of George Fox I-II* (London: Friends Library Publishing, 2018), 66-67. Cambridge Üniversitesi yayınlarıncı basılan versiyonu için bk. a.mlf., *The Journal of George Fox*, ed. Norman Penney (Cambridge: Cambridge University Press, 1911). Moore, *The Light in Their Consciences*, 10. Kuveykır isminin kendilerine verildiği bu ilk örnek sonrasında Kuveykırılar arasında bir müddet bu isimlendirmeye ilgili bir direniş olduğu göze çarpmakta, Kuveykır yazarların yazılarının kapak sayfalarında “küçümseyici bir şekilde ‘Kuveykır’ olarak isimlendirilenlerden biri tarafından” ibaresi eklenmiştir; bk. a.mlf., *The Light in Their Consciences*, 11.

⁷ William C. Braithwaite, *The Beginnings of Quakerism* (London: Macmillan and Co., 1912), 57; Bernadette Andrea, *Women and Islam in Early Modern English Literature* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 57; Charles Tieszen, *The Christian Encounter with Muhammad: How Theologians Have Interpreted the Prophet* (London: Bloomsbury Publishing, 2022), 110-111.

⁸ Moore, *The Light in Their Consciences: Early Quakers in Britain, 1646-1666*, 19-20.

ilişkilerinin bir neticesi olarak kurucu isimlerin kitapçık formundaki yazılarını da içeren geniş bir külliyat olarak muhafaza edilmiştir.⁹

Kuveykır külliyatının genel muhtevası ve Fox'un risaleleri ve mektupları üzerinden hareketin ilk yıllarındaki yapısına dair bilgi edinmek mümkündür. İlk Kuveykır grup, mevcut Kilise otoritesini ve papazların yetkilerini tanımadığı için Fox'un liderliğinde küçük toplantılar düzenliyordu. Kuveykırlar bu toplantılara Tanrı'nın gücünün rehberlik ettiğine inanıyorlardı. Fox bir Kuveykır toplantısı için bulunduğu Nottingham'da ilahi bir yönlendirme üzerine kilisedeki ayini, papazın vaazını bölerek protesto etmiş, akabinde tutuklanmıştır.¹⁰ Bu aktivist yaklaşım sonraki Kuveykırlar (örneğin, Mary Fisher) arasında da görülecek, aynı şekilde tutuklanmalara sebebiyet verecektir. Kuveykırlar radikal eylemleri dışında ilk yıllarda hareketin temel inançlarını açıklarken kullandıkları ifadeleri nedeniyle de tutuklanmışlardır. Örneğin Fox, ilahi olanla aracısız olarak irtibata geçme tecrübesini açıklarken "İsa Mesih'le birleştiği"ni (ittihad ettiği) iddia etmesi üzerine tekrar mahkûm edilmiştir.

Birkaç defa tutuklanmasının akabinde Fox, diğer şehirlere vaazlar vermek ve toplantılar gerçekleştirmek üzere seyahatlere başlar. Fox'un İngiltere genelinde isminin ve misyonun yayılması da bu döneme denk gelir.¹¹ Bu aktif misyonun temel amacı, sosyal düzenden memnuniyetsizliğin dile getirilmesi ve "Dostlar Cemiyeti'nin" üye sayısının artırılmasıdır. Nitekim 1654-55 yıllarında Kuveykır hareketi artık İngiltere ve Galler'in önemli bir kısmına yayılmıştır.¹² Misyonerlik ve vaaz seyahatlerine hareketin kadın üyeleri ilk yıllardan itibaren katılır. Kuveykırlar için "Oğullarınız, kızlarınız peygamberlikte bulunacaklar" (Resullerin İşleri, 2:17) pasajında belirtildiği gibi kadınlar ve erkekler dinî rehberlik konusunda eşittirler.¹³ Fakat evlilik bağı içinde kadının eşine tabi olması gerektiğini savunmuşlar ve kadınlar her ne kadar vaaz verme ve kitapçıklar yazma gibi eylemlere erkeklerle birlikte katılmış olsalar da hareketin yönetiminde aktif olmamışlardır.¹⁴

Kuveykırların dinî prensipleri ilk yıllarda mevcut politik düzene karşı sivil itaatsizlik amacı etrafında şekillenmiştir. Toplantıların Kuveykırlar için fonksiyonu, heyecan ve motivasyonun devamını sağlayan komünal-sosyal birlik sunması olarak açıklanabilir. Diğer dinî azınlık gruplara kıyasla Kuveykırların farklılaşabilmeleri ve varlıklarını sürdürmeleri mevcut düşünce ve teolojik bağlam içinde kendi tecrübelerini bu toplantılar aracılığıyla elde edebilmeleriyle gerçekleşmiştir.

"Tanrı'nın Ruhânî Krallığı'nı" (Spiritual Kingdom of the Lord) öne çıkarmaları nedeniyle Kuveykırların kutsal kitap algısı da diğer Hıristiyan mezheplerden farklılaşmıştır. Onlara göre Kitâb-ı Mukaddes ancak kendisi aracılığıyla yazıldığı Kutsal Ruh'un inayetiyle anlaşılabilirdi.¹⁵ Zira Kuveykırlara göre "Tanrı'nın Kelamı" İsa Mesih'ti ve kutsal metinler Tanrı'nın kelimeleriydi. Kutsal kitap anlayışları sonraki yıllarda bu ilk görüşlerinden farklılık arz edecektir. Fox ilk yıllarda ibadeti, İsa Mesih'in Baba'yla kurduğuna benzer bir yakınlık kurma metaforu üzerinden açıklamış, hatta kendini zaman zaman "Tanrı'nın Oğlu" olarak nitelemiştir. Fakat bu ifadeleri yüzünden yargılanması üzerine Fox ve diğer Kuveykır öncü yazarlar, Kitâb-ı Mukaddes terminolojisini daha

⁹ Moore, "Seventeenth-century Context and Quaker Beginnings", 15; a.m.f., *The Light in Their Consciences: Early Quakers in Britain*, 5.

¹⁰ Fox, *The Journal of George Fox I-II*, 76.

¹¹ Moore, "Seventeenth-century Context and Quaker Beginnings", 17.

¹² Moore, "Seventeenth-century Context and Quaker Beginnings", 18.

¹³ Moore, "Seventeenth-century Context and Quaker Beginnings", 19.

¹⁴ Moore, "Seventeenth-century Context and Quaker Beginnings", 26.

¹⁵ Rosemary Moore, "Early Development of Quakerism", *The Quakers, 1656-1723: The Evolution of an Alternative Community*, ed. Richard C. Allen-Rosemary Moore, (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2018), 8-28; bk. 22.

dikkatli bir şekilde kullanmışlardır.¹⁶ Aynı şekilde Kuveykır teolojisinin anahtar kelimesi olan ışık (light) ifadesi de ilk yıllarda Fox ve diğer yazarlar tarafından zaman zaman İsa Mesih'in bizzat kendisi veya kendisini izhar etmesinin bir aracı olarak anlatılmış, sonrasında şirk suçlamasından kaçınmak için sadece İsa Mesih'in rehberliğinin bir yansıması olan "iç veya içsel ışık" (light within) şeklinde kullanılmıştır.

Kuveykırın mevcut düzenin sosyal normlarına karşı çıkmaları, Tanrı'nın Krallığı'nın toplumdaki ruhani mevcudiyeti fikrinden geliyordu. Sadece onlara özgü olmadığı not edilen bu inancı Kuveykır kendi normlarına temel alarak diğerlerinden ayırmışlardır. Sosyal statüsü olanlar karşısında şapka çıkarılması (hat-honouring), sosyal iletişimde muhatabın üstünlüğüne işaret eden "you" resmi ifadesi yerine "sen" anlamındaki "thou" kelimesinin kullanılması ve kiliseye vergi (tithe) ödemenin reddedilmesi gibi eylemler Kuveykır için temel prensip olmuştur.¹⁷ Yine sosyal statükoyu reddetme biçimi olarak Kuveykır "Oysa ben size diyorum ki, hiç ant içmeyin" (Matta, 5:33-37) pasajını da delil göstererek yemin etmeye karşı çıkmışlardır. Bu itirazları sebebiyle ciddi tepkilere ve saldırılara maruz kalmışlardır. Dönemin yaygın bir uygulaması olarak Kuveykır karşıtı kitapçıklar yayınlanmıştır.¹⁸ Bu kitapçıklardaki eleştiriler ve suçlamalar ise Kuveykır ile Katolikler arasındaki paralel veya benzer hususlar üzerinden yapılmıştır. Bunlar arasında öne çıkan, kendilerine has bir ruh inancına sahip olmaları ve Kitâb-ı Mukaddesi bu anlayışa göre yorumlamaları, dinî ve sivil otoriteleri kabul etmemeleridir. Kuveykırın karşı açıklama getirmede zorlandıkları en ilginç eleştiri ise ışık (light) doktrininin tam olarak izah edememesidir. Diğer kiliselerden papazlarla yaptıkları halka açık tartışmalar teolojik inanç ve söylemlerini yeniden değerlendirmelerine sebep olmuştur. Yine de "Tanrı'nın bireydeki iç ışık aracılığıyla inananla doğrudan temasta olduğu" inancı Kuveykırın diğer Hristiyan mezheplerin kristolojik inançlarından kesin bir şekilde ayırmıştır.¹⁹

Kuveykır hakkındaki modern çalışmalar, hareketi iki ana döneme ayırarak incelemekte, 1656 yılını ise bir kırılma noktası olarak görmektedirler. Hareket içinde özellikle kurucular arasındaki ışık teolojisi ve diğer dini pratiklere (ibadet esnasında şapka çıkarılması vs.) dair fikir ayrılıklarına siyasi yönetimin baskısının eklenmesi mezhep içinde ayrılmaya sebep olmuştur. İngiltere Kilisesi Kuveykır ve diğer mezhepler için kendisinin ibadet formuna ve metinlerine uyma zorunluluğu getirip her türlü dini toplantıyı yasaklayınca, Kuveykır mezhebi üyeleri toplu halde tutuklanmışlar ve bazıları infaz edilmiştir. Kuveykırın yaşadıkları toplumsal ve siyasi baskılar sonucunda tecrübelerini aktardıkları "zulüm" yazıları zamanla bir literatüre dönüşecek kadar çoğalmıştır. Bu yayınlar üzerinden özellikle toplumsal destek sağlamaya çalıştıkları da ifade edilmiştir. Hareketin ilk dönemlerinde karakteristik bir mahiyette olmamasına rağmen Modern dönem Kuveykırın pasifist öğretisiyle öne çıkmaktadırlar.²⁰ Çalışmanın bir sonraki bölümünde Kuveykır mezhebinin İslam'a ve Müslümanlara dair algısının nasıl ve hangi şartlar altında şekillendiği ele alınacaktır.

2. Kuveykırın İslam'la Tanışması ve Müslümanlarla Teması

İlk Kuveykırın İslam'a bakışını 17. yüzyılda genelde Avrupa'da özelde ise İngiltere'deki İslam imajı bağlamında değerlendirebiliriz. Müslümanlarla alakalı genel intiba bütün olarak bir "Türk" algısı üzerinden ifade edilmiştir. Kuveykırın İslam ve Müslüman algısının İngiliz ve diğer Avrupalılara nispetle belirgin bir şekilde daha olumlu olduğu modern araştırmalarda altı çizilen

¹⁶ Moore, "Seventeenth-century Context and Quaker Beginnings", 21; a.mlf., "Early Development of Quakerism", 22-24.

¹⁷ Moore, "Early Development of Quakerism", 22-23.

¹⁸ Bu tür Kuveykır karşıtı kitapçıklar için bk. Moore, *The Light in Their Consciences*, 21-22.

¹⁹ Moore, "Early Development of Quakerism", 26.

²⁰ Moore, "Early Development of Quakerism", 14, 24-26 ve 32-36.

bir husustur. Kendisi de bir Kuveykır olan Vlasblom Kuveykırların ortaya çıktığı 17. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın ilk dönemine kadar “dinler arası diyalogun ve sosyal adaletin” öncüleri olarak Batı dünyasında istisnai ve meydan okuyan bir pozisyonları olduğuna dikkat çeker. Ona göre ilk Kuveykırlar, Müslümanlara yönelik ılımlı bakışları nedeniyle onlarla etkileşime ve onlardan öğrenmeye açık olmuşlar, bu etkileşim ve öğrenmenin neticesi olarak Batının sosyal normlarına ve diskurlarına güçlü bir şekilde karşı koymayı başarmışlardır.²¹ Vlasblom daha da ilginç bir şekilde erken modern dönem İslam toplumlarındaki “tolerans kültürünün” oldukça “etkili ve aktif Kuveykır hareketi” vesilesiyle Batı’ya da aktarıldığını iddia etmektedir.²²

Vlasblom’un çizdiği olumlu intibaya karşın, Kuveykırların İslam algısının ilk formuna bakıldığında muğlak bir resmin olduğunu söylemek yanlış olmaz. Fox’un ilk yazılarında İslam hakkındaki olumsuz referansların olumlulardan fazla olması dikkat çeker. Bu durum sonraki dönemlerde nispeten farklılık gösterecek, İslam’la ilgili referanslarda zaman zaman çok daha olumlu zaman zaman ise müspet ve menfi her iki yaklaşımın da iç içe geçtiği çelişkili örnekler öne çıkacaktır. Bu çelişkilerin ve Müslümanlarla etkileşimin boyutunu anlamaya yardımcı olacak bağlamlardan birinin “berberî köleliği” (barbary slavery) olduğu ifade edilmiştir. Zira Kuveykırlar arasında İslam’a dair ilk bilginin “berberî kölelik” tecrübesinin sonucunda paradoksal bir imaj olarak ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Mağrip olarak bilinen Kuzey Afrika sahilleri bölgesinde Fas, Cezayir, Tunus ve Libyalı korsanların Avrupalı (Fransa, İtalya ve İspanya başta olmak üzere Hollanda, Yunanistan ve Rusya) denizcileri, tüccarları, seyyahları, sömürge ülke görevlilerini ve balıkçıları esir almasıyla ortaya çıkan bu durum berberî kölelik veya köle ticareti olarak literatürde değerlendirilmiştir.²³

Kuveykır esirler hem George Fox’un hem de hareketin diğer üyelerinin gündeminde önemli bir yer tutmuştur. Fox, Mağrip bölgesi yani berberî kıyılarında esir olan Kuveykırlara mektuplar yazmış, köle Kuveykırlar da imkanları dahilinde bu mektuplara cevaplar yazarak Dostlarla irtibatta kalmaya çalışmışlardır. Justin Meggit, Kuveykır ve Müslüman etkileşiminin birinci elden tecrübe edildiği berberî köleliğe, Kuveykırların İslam’a bakışını ele alan araştırmalarda neredeyse hiç değinilmemiş olmasına dikkat çeker.²⁴ Bunun sebebinin ise berberî köleler ile Atlantik köle ticaretinin elindeki esirler arasındaki sürece ve gördükleri muameleye dair farklılıklar olabileceğine dikkat çeker. Örneğin, Berberî kıyısındaki Avrupalı köleler daha çok kölelikten kurtulma ihtimali olan esirler olarak görülürken diğer köleler için böyle bir ihtimal söz konusu değildir. Fakat Justin Meggit iki kölelik tecrübesi arasındaki farkın bu hususa dayanılarak fazlaca vurgulanmaması gerektiğini, zira Avrupalı kölelerin genel sayısına nispetle esaretten kurtulabilenlerin çok az olduğunu savunur.²⁵

Meggitt’in de işaret ettiği gibi 1675-1692 yılları arasında esir düşen ve çoğunlukla denizciler ve tüccarlardan oluşan Kuveykır kölelerin Fas, Tunus ve Libya gibi ülkelerde esir kaldıkları süre boyunca Müslümanlarla olan etkileşimleri ve Fox’un onlar için Müslüman idarecilerle olan

²¹ David Vlasblom, “Islam in Early Modern Quaker Experience and Writing”, *Quaker History* 100/1 (2011), 1-21.

²² Vlasblom, “Islam in Early Modern Quaker Experience and Writing”, 1.

²³ Justin J. Meggitt, *Early Quakers and Islam: Slavery, Apocalyptic and Christian-Muslim Encounters in the Seventeenth Century* (Uppsala: Swedish Science Press, 2013), 19. Meggit burada yerinde bir referans olarak berberî köleliği bağlamında Atlantik köle ticaretinde Kuzey Afrikalı kölelerin mevcudiyeti ve akıbetine dikkat çekmektedir. Avrupalı esirlerin aksine Müslüman kölelerin çoğunluğunun tecrübelerini aktaran yazılar bırakmadıklarını, dolayısıyla onlara dair malumatın kesintili olduğunu ifade etmektedir.

²⁴ Kuveykır kölelerle ilgili Meggitt’in de referans verdiği iki çalışma için bk. Kenneth L. Carroll, “Quaker Slaves in Algiers, 1679-1688”, *The Journal of the Friends Historical Society* 54/7 (1982), 301-312; a.mlf., “Quaker Captives in Morocco, 1685-1701”, *The Journal of the Friends Historical Society* 55/3-4 (1985), 67-79.

²⁵ Meggitt, *Early Quakers and Islam*, 42-45.

yazışmaları Kuveykırların İslam algısını önemli ölçüde şekillendirmiştir. Buldukları ülkelerde bir araya gelerek toplantılar yapabilecek sayıda olan Kuveykırlara diğer İngilizce konuşan esir ve kölelerden Kuveykırlığa geçenlerin de katıldığı belirtilmiştir.²⁶ Kuveykir kölelerin farklı bölgelerdeki dostlarına gönderdikleri mektuplarda, maruz kaldıkları nadiren olumlu çoğunlukla olumsuz muameleler aktarılmış ve mektupların içeriği diğer Kuveykırlara İslam hakkında birinci elden bilgiyi iletmiştir. Bu mektuplarda “Kuveykırların, Müslüman sahiplerinin elinden fiziksel şiddet, cinsel taciz, aç bırakılma ve zincirle mahkûmiyet gibi cezalandırılmaları günlük hayatta sürekli tecrübe ettikleri” iddia edilmiştir.²⁷ Mağribî ülkelerdeki Kuveykırların olumsuz tecrübelerinin Avrupa ve dünyanın geri kalanında ciddi baskılar ve infazlar yaşayan Kuveykırlara nispeten çok daha idare edilebilir olduğunu yine bizzat Kuveykırlar ifade etmişlerdir.²⁸ İngiltere’de 1689’da Hoşgörü Yasası’nın (Act of Toleration) kabul edilmesiyle Kuveykırların da dahil olduğu Protestan dinî gruplara uygulanan bazı baskılar kaldırılana kadar 1663-1689 yılları arasında çok sayıda Kuveykir tutuklanmış ve cezalandırılmıştır.²⁹ Diğer taraftan, Mağribi kıyılarında köle olan Kuveykırlar zor şartlar altında da olsa ibadetlerini ve toplantılarını yapma imkanı bulmuşlardır. Fox bu durumu Barbados’taki Kuveykırlara yazdığı risalesinde dile getirmiş, “İngiltere’nin birçok vilayetlerinde Kuveykırların büyük zulme uğradığını fakat Türklerin (Müslümanların) ülkesi Cezayir’de yirmi kadar dostlarının toplantılar yaptıklarını, efendilerinin buna müsaade ettiğini, kendisinin de İncili tebliğ etmeleri için dostlarını teşvik ettiğini” belirtmiştir.³⁰ Hatta Fox, Müslüman ülkelerde gayrimüslimlerin tâbi olduğu cizye yani vergi uygulamasından bahsederek “kendilerinin vergilerini ödemelerine rağmen aynı bir pagan yöneticinin yapacağı gibi ibadetlerine izin verilmediği, fakat Türklerin (Müslümanların) diğerlerini ibadetlerinde özgür bıraktıklarını” söylemiştir.³¹

Fox, benzer bir söylemi birkaç yıl sonra Cezayir’deki Kuveykırlara hitaben yazdığı risalede de tekrarlamış “onların toplantılar düzenlemek için kendisi gibi İngiltere’de bulunan Dostlardan çok daha fazla özgürlüğe ve imkâna sahip olduklarını” söylemiş, “İsa Mesih’in ışıyla Türkleri (Müslümanlar), Yahudileri ve Berberileri hidayete erdireceğini, Kuveykırların tebliğe devam etmeleri gerektiğini” vurgulamıştır.³² Çalışmanın bir sonraki bölümünde Fox’un İslam algısı üzerinden izah edeceğimiz gibi, kölelik ve esirlik tecrübesinin İslam imajı için temel kaynak olması hasebiyle Kuveykırlar arasında İslam ve Müslümanlara dair çelişkili açıklamalar ve nakiller de mevcuttur.

Kuveykırların Müslümanlarla temasına sebep olan bir diğer husus ilk Kuveykırların Filistin ve Osmanlı topraklarına yaptıkları seyahatlerdir. Bu seyahat aktivitelerinin misyoner karakterine vurgu yapan çalışmalar olduğu gibi Kuveykırların diğerlerini din değiştirmeye ikna amacıyla değil, sadece tebliğ saiki ve apokaliptik haberleri yaymak üzere bu yolculukları gerçekleştirdikleri de ifade edilmiştir.³³ İslam’dan Hıristiyanlığa geçişin genel itibarıyla yaygın

²⁶ Meggitt, *Early Quakers and Islam*, 44.

²⁷ Carroll, “Quaker Slaves in Algiers, 1679-1688”, 308.

²⁸ Meggitt, *Early Quakers and Islam*, 52-55.

²⁹ Meggitt, *Early Quakers and Islam*, 53.

³⁰ George Fox, “Epistle 315”, *Selections from The Epistles of George Fox*, ed. Samuel Tuke (London: Richard Barrett Printer, 1848), 155-156. Tam metin erişimi için, <https://archive.org/details/worksgorgefox04foxgoog/page/n238/mode/2up> Son erişim 5 Kasım 2023.

³¹ Meggitt, *Early Quakers and Islam*, 54.

³² Fox, “Epistle 388”, *Selections from The Epistles of George Fox*, 258-261.

³³ Justin J. Meggitt, “A Turke Turn’d Quaker: Conversion from Islam to Radical Dissent in Early Modern England”, *The Seventeenth Century* 34/3 (2019), 353-380; bk. 3. Benzer bir yorum için bk. Yumul, “Osmanlıda İlk Protestan Misyonerler”, 5. Kuveykırların özellikle Avrupada diğer Hıristiyan mezhep mensuplarına karşı yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri için bk. Sünne Juterzenka, “Charting the ‘Progress of Truth’: Quaker Missions and the Topography of Dissent in Seventeenth and

olmaması ve Kuveykırların prensipte diğerlerini din değiştirmeye çağırmaya değil, tebliğe odaklı olmaları nedeniyle Müslümanlar arasında Kuveykırılığa geçiş hikayeleri oldukça nadir olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu istisnai örneklerden biri Kent gemisinin Cezayir açıklarında rehin alınması neticesinde Bartholemew Cole isimli “doğuştan Türk yani Müslüman (born Turke) bir adamın Kuveykır olduğu” bilgisi Kuveykırların 1679 yılındaki toplantısında (Meeting for Suffering) açıklanır. Eğer Cole’un Müslümanlıktan Hıristiyanlığa döndüğü açığa çıkarsa ülkenin kurallarına göre öldürüleceği ve bu nedenle bir bedel karşılığı ivedilikle kurtarılması gerektiği Kuveykırların acil gündemlerinden biri olur. Cole’un Kuveykır olma hikayesine dair yeterince bilgi olmaması nedeniyle din değiştirmesinin detayları bilinmemektedir. Mevcut veriler dahilinde ele alındığında ise Cole’un Kuveykır olmayı seçmesinde özel bir sebep öne çıkmamaktadır. Hatta en makul izahlardan biri Cole’un Anglikan bir ailede yetiştiği, çocukluk döneminde Berberî denizciler tarafından esir alınması sonucu Müslüman olduğu, sonrasında ise denizcilik yaparken yaşadığı Londra’da gençlik veya ilk yetişkinlik dönemlerinde tekrar Hıristiyanlığa, akabinde Kuveykırılığa geçmiş olabileceği yönündedir.³⁴ Berberî denizcilere esir düştüğünde önceden “doğuştan Türk (Müslüman)” olarak bilinmesi aşikâr olduğunda ölümle infaz edilme ihtimali bir “Dost” olarak Kuveykırların onu kurtarması zorunluluğunu gündeme taşımıştır. Dolayısıyla istisnai örnekler arasında dahi İslam’dan Kuveykırılığa geçiş oldukça kişisel detaylara göre şekillenmiştir. Kuveykırların İslam’a ve Müslümanlara ilgisi ve tebliğ için yaptıkları faaliyetlere kıyasla Müslümanların benzer şekilde sistematik bir tebliğ faaliyeti yürüttüklerini söylemek güç gözükmektedir.

3. Kuveykırların Öncü İsimlerinin İslam Algısı

17. yüzyılın ilk dönemlerinde İngilizlerin Osmanlıya olan ilgisi, İngiliz iç savaş döneminin radikal dinî mezhepleri ortaya çıkardığı ve Kur’an’ın İngilizce tercümesinin yapıldığı diğer iki gelişmenin eş zamanlı yaşandığı bir döneme denk gelmiştir. Kuveykırların misyonerlik faaliyetleri için Osmanlı topraklarını, tebliğde bulunacakları kitle olarak da Müslümanları hedef seçmesi bu açıdan oldukça normal gözükmektedir.³⁵ Yine İngiliz Protestanlar ve diğer mezheplerin misyoner grupları arasında Müslüman ülkelere seyahatlerin yaygın olması ve ilginin giderek artması İslam’ın ehl-i kitaba karşı olan ılımlı ve açık tavrıyla da ilişkilendirilmiştir. Bu seyahatler sadece misyonerlerle sınırlı olmamıştır. Hatta Müslüman ülkelerde bulunma fırsatı yakalayan tüccarların ve denizcilerin sayıları daha fazladır. Nabil Matar, İslam’a dair birinci elden edinilen bu bilginin ülkelerine dönen seyyahlarca ne kadarının iletildiğini tam olarak bilinmediğini belirtir. Ona göre, Amerika’nın keşfinde olduğu gibi İslam’a dair aktarılan bilgi retorik bir yaklaşımla ve Avrupa keşfinin bir ürünü olarak hızlıca tüketilmiştir.³⁶ Tolan da özellikle İngiliz seyyahların Osmanlı topraklarında gördüğü hoşgöründen önemli ölçüde etkilendiklerini, tecrübelerinin Avrupalının gözündeki Müslüman ve İslam Peygamberi algısını doğrudan etkilediğini fakat görüşlerinin gerçek bir Müslüman portresi sunmaktan çok İngiltere’deki algıyla paralel bilgiler aktardıklarını ifade eder.³⁷ Kuveykırlar da gerek misyonerlik seyahatleri gerekse ticarî yolculuklarda esir düşenlerin tecrübeleri aracılığıyla İngilizler arasında İslam’a dair doğrudan bilgi edinen ilk gruplar arasındadır. Kuveykırlar arasında Müslümanlara tebliğ amacıyla

Eighteenth-Century Europe”, *British Protestant Missions and the Conversion of Europe, 1600-1900*, ed. Simone Maghenzani-Stefano Villani (London: Routledge, 2021), 129-153.

³⁴ Meggitt, “A Turke Turn’d Quaker”, 4.

³⁵ Bernadette Andrea, *Women and Islam in Early Modern English Literature* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 57.

³⁶ Gerald MacLean-Nabil Matar, *Britain and the Islamic World, 1558-1713* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 16-17.

³⁷ John Tolan, *Faces of Muhammad: Western Perceptions of the Prophet of Islam from the Middle Ages to Today* (Princeton: Princeton University Press, 2019), 134-135.

seyahatler gerçekleştiren hatırı sayılır miktarda kişi olmakla birlikte çalışmamızın bu kısmında hareketin öne çıkan isimlerinden Fox ve Fisher'in hikayelerine yer vermekle yetineceğiz.

3.1. George Fox

George Fox'un Müslümanlara ilk hitabı 1673 yılında "Yeni İngiltere, Almanya ve Hristiyan olarak isimlendirilen dünyanın diğer ülkeleri ve ayrıca dünyadaki tüm Yahudilere ve Türklere" başlıklı mektubunda karşımıza çıkmaktadır.³⁸ Mektubunda Müslümanlarla ilgili dikkate değer bir içerik olmamakla birlikte bu yazısında Türklerin yani Müslümanların da dinler arası iletişim halkasına dâhil edilmiş olması, diğer bir ifadeyle potansiyel olarak ihtida edebilecek gruplardan sayılması dikkat çeken hususlardan biridir. Zira o dönemde misyonerlik için Müslümanların özellikle İngiltere'de hedef kitle olmadığı bilinmektedir. Hatta yine bir Kuveykır teolog olan Robert Barclay (ö. 1690) Hz. Muhammed'i "sahtekâr" olarak nitelemiş hem İslam'ın hem de Peygamberinin meşruluğunu doğrudan reddetmiştir.³⁹ Yahudiler "bir şekilde" aynı geleneğe mensup görülürken Müslümanlar Hristiyan hakikatine yönlendirilmesi mümkün olmayan kâfirler olarak kabul edilmiştir. Bu yaklaşıma karşın Kuveykırılar, 17. yüzyılda deniz aşırı ülkelere Müslümanları "evanjelik hakikate" çağırarak amacıyla gittiği bilinen tek İngiliz gruptur.⁴⁰ Kurucu lider Fox yazılarında bu istisnai misyonerlik seyahatleri için gösterilen çabadan övgüyle bahsetmiştir.⁴¹

Fox'un Müslümanlara dair ilk intibasının çoğunlukla olumsuz olduğunu belirtmek gerekir. Bu elbette hareketin ilk dönemlerindeki teolojik perspektifin hala tam olarak sınırları belli bir çerçeveye oturmamış olmasıyla da ilgilidir. Fox'un ilk söylemlerinde Kuveykırılıkların temel öğretisi dışındaki her dinî ve sosyal perspektifin eksik veya hatalı olduğu yönünde bir ön kabulün varlığı dikkat çekmektedir. Fox'a göre Müslümanlar ilahi hakikat konusunda tamamen yanlış yönlendirilmişlerdir. Temelde Hristiyanlık eleştirisi yaptığı bir yazısında İsa Mesih'ten beri birçok inanç formunun oluşturulduğunu, insan üretimi bu inançlara iman etmeye yönelik yapılan davetin ise baskı ve savaşlarla yapıldığını aktarır. Katolikler, Protestanlar, Presbiteryenler, Anabaptistler kendi yollarına çağırarak ve tebliğe uyulmadığında infaz ve ölümle karşılık verenler olarak anlatılır. Örneklerinden birisi de "Muhammed'in (Mahomet) Kuran'da Müslümanlar için çizdiği yoldur." Fox'un bu ifadelerinde dikkat çeken husus Kur'an'ı Peygamberin elinden çıkma bir metin olarak görmesinin yanında diğerleri için kullandığı oldukça olumsuz ifadelerin Müslümanlar ve Peygamberleri için kullanılmamış olmasıdır.⁴² İlk yazılarının bir diğerinde Yahudileri, paganları ve Hinduların yanı sıra Türkleri yani Müslümanları da zikrederken şeytanî ve günahkâr fiillerine dikkat çekerek kendilerine "içlerinde kötü eylemleri terk etmelerini söyleyen

³⁸ Risalenin İngilizce başlığı "An Epistle to all Professors in New-England, Germany and Other Parts of the Called Christian World. Also to the Jews and Turks throughout the World".

³⁹ Robert Barclay, *An Apology for the True Christian Divinity: Being an Explanation and Vindication of the Principles and Doctrines of the called Quakers. Written in Latin and English* (Birmingham: John Baskerville, 1765), 119. Barclay'e dair bu makalenin konusuyla ilgili olmasına binaen söylenmesi yerinde olabilecek bir husus onun İbn Tufeyl'in (öl. 1185) *Hay b. Yakzân* adlı eserini *Apology*'de alıntılanmış olmasıdır. *Hay b. Yakzân*'ın önce Latince sonra İngilizce tercümelediği eserleri ilk oryantalistlere erişebilir kılmıştır. Bir diğer Kuveykır teolog George Keith (öl. 1716) aracılığıyla metne ulaşan Barclay İslam ve Peygamberi'ne dair oldukça olumsuz düşüncelerine rağmen pragmatist bir yaklaşımla eserde *Hay b. Yakzân*'ın herhangi bir dogmaya ve eklesiyastik bir aracıya ihtiyacı olmaksızın ilahi hikmete ve hakikate ulaşmasını Kuveykır inancı "iç işiği" desteklediğini düşünerek alıntılanmıştır. Matar, Barclay'ın bu alıntısını "İngiliz teolojik eserlerinde bir Müslüman düşünürün böylesi bir Hristiyan statüsü edinmesi bakımından" önemli olduğuna işaret eder; bk. Nabil I. Matar, *Islam in Britain, 1558-1685* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 100-102. İbn Tufeyl'in Avrupalı düşünürler üzerindeki etkisiyle ve Barclay'ın eserinin sonraki basımlarında *Hay b. Yakzân*'a yaptığı referansın çıkarılmasıyla ilgili olarak bk. Samar Attar, *The Vital Roots of European Enlightenment: Ibn Tufayl's Influence on Modern Western Thought* (Lanham MD: Lexington Books, 2007), 48.

⁴⁰ Matar, *Islam in Britain*, 132.

⁴¹ George Fox, *The Journal of George Fox*, ed. Norman Penney (Cambridge: Cambridge University Press, 1911), 2/338.

⁴² George Fox, *The Works of George Fox* (Philadelphia: Marcus T.C. Gould, 1831), 6/94-96.

bir şeyin olup olmadığının sorulmasını” tavsiye eder. Elbette Fox’un burada vurguladığı temel amaç içlerindeki İsa Mesih’in ışığını (Light of Christ) keşfetmelerine yardımcı olmak ve Hıristiyan hakikatine yönlendirilmelerini sağlamaktır.⁴³

Fox’un Kur’an’a yaklaşımı ise dönemin Avrupa’sında özellikle İngiliz yazarlar arasındaki negatif yaklaşımla farklılık arz etmektedir. Avrupa’da Kur’an tercümeleriyle başlayan Müslümanların kutsal kitaplarına yönelik merak, kısa sürede popüler bir ilgi alanına dönüşmüş, 17. yüzyılda “Kur’an ve Muhammed” kelimeleri şiirler, tiyatro oyunları ve vaazlarda öne çıkmaya başlamıştır. Temel amacın hakiki bir İslam anlatısı aktarmaktan ziyade Avrupalı yazarlar, şairler ve entelektüel olarak isimlendirilen grubun yüzeysel İslam bilgisini toplum nazarında göstermek veya ispat etmek olduğu söylenebilir.⁴⁴ Bu olumsuz yaklaşımdan nispeten farklı olarak, Fox tebliğ ve vaazlarında kullanmak üzere Kur’an’ın ilk İngilizce tercümesi olan Alexander Ross’un çevirisinin 1649 yılına ait bir nüshasını edinmiştir. Tercüme metin üzerinden Kur’an ayetlerini, yazılarında ve risalelerinde kullanabilecek aşinalığı kazanıncaya kadar çalışmıştır.⁴⁵ Nabil Matar, Fox’un diğer çağdaşlarının aksine Müslümanlarla yapılan tartışmaların sadece Hıristiyan öncüllerine dayandığında bir fayda sağlamayacağı kanaatinde olduğunu belirtir. Matar’a göre, Fox’un Kur’an metnine gösterdiği yoğun ilgi bu amaçladır.⁴⁶ İslam ve Kur’an’a referansların genel olarak olumsuz, İslam Peygamberi Hz. Muhammed’e istihza ile yaklaşan Richard Baxter gibi isimlerce Kur’an metninin “saçmalık ve kafa karışıklığı rapsodisi” olarak ifade edildiği bir dönemde Fox ve muasırı İngiliz yazar Henry Stubbe’in (ö. 1676) Kur’an ve İslam’a dair teolojik bir meşruluk tanımlarına dikkat çekilir.⁴⁷ Stubbe’a göre Hz. Muhammed “asil ruha sahip müstesna bir kişiliktir.”⁴⁸

Fox’un Müslümanları doğrudan muhatap alması ise 1680 yılında Cezayir’de aralarında Kuveykırların da bulunduğu esir İngilizler için Cezayir Kralı’na hitaben, esirlere olan muamelesinin Kur’an’ın etik ve ahlaki ilkeleriyle uyuşmadığı eleştirisine dayanan bir mektup yazmasıyla olmuştur. İngiliz Parlamentosuna sunulan bildiriye Cezayir ve Fas’taki esirlerin oldukça sert fiziki şiddete ve işkencelere maruz kaldıkları belirtilmiştir.⁴⁹ Aralarında Kuveykırların da bulunduğu bu İngiliz esirlere yapılan muameleyi eleştirmek üzere sonradan meşhur olacak *To the Great Turk and the King at Argiers* başlıklı risaleyi kaleme alır.⁵⁰ Fox yazısının başında Kur’an ve Kitâb-ı Mukaddes’te bahsedilen peygamberlerin isimlerini sayarak, Müslümanların kutsal kitaplarında da “kendilerinden övgüyle bahsedilen Zekeriya, Meryem ve İsa’nın (Q 33/30) hatta Kur’an’a uymayı emreden Muhammed’in kıyamet gününde Kuveykır esirlere yapılan şiddetli zulüm nedeniyle kendilerine karşı duracağını” vurgular. Yine, Kral’a hitaben Hz. Muhammed’in emrinin “bu esirlere fiziksel şiddet uygulanması, sahip olduklarına el konulması, köle pazarlarında satılmaları ve özgür bırakılmaları için ödeyebileceklerinden fazla meblağ talep edilmesi gibi

⁴³ George Fox, *The Works of George Fox* (Philadelphia: Marcus T.C. Gould, 1831), 5/199.

⁴⁴ Meggitt, *Early Quakers and Islam*, 25-28.

⁴⁵ Nabil I. Matar, “Some Notes on George Fox and Islam”, *The Journal of Friends Historical Society* 55/8 (1989), 271-276.

⁴⁶ Matar, “Some Notes on George Fox and Islam”, 271-272.

⁴⁷ MacLean-Matar, *Britain and the Islamic World*, 37. Stubbe’in Hz. Peygamber ile ilgili değerlendirmeleri için bk. Tolan, *Faces of Muhammad*, 141-147.

⁴⁸ Tolan, *Faces of Muhammad*, 142. Stubbe’in Hz. Peygamber ile ilgili değerlendirmeleri için bk. 141-154. Stubbe’in *The Original & Progress of Mahometanism* başlıklı eserinin çeşitli el yazması nüshaları ve basımları incelenerek yapılan tahkikli metni için bk. Nabil Matar (ed.), *Henry Stubbe and the Beginnings of Islam: The Original & Progress of Mahometanism* (New York Chichester, West Sussex: Columbia University Press, 2013).

⁴⁹ Bildiri için bk. Anonim, *The Case of Many Hundreds of Poor English Captives, in Algier* (1680).

⁵⁰ George Fox, *To the Great Turk and the King at Argiers*, (1680). Ayrıca aynı yıllarda Kuveykır köle ve esirlerin kurtarılması için İngiltere genelinde Kuveykırklar arasında yapılan faaliyetler ve organizasyonların detayları için bk. Carroll, “Quaker Slaves in Algiers, 1679-1688”; a.mlf., “Quaker Captives in Morocco, 1685-1701”.

eylemleri için Muhammed/Mahomet'in kendisine izin verip vermediğini" sorar.⁵¹ Fox risale boyunca pragmatist bir yaklaşımla bir Hıristiyan olarak kendisinin Kur'an'ın etik emirlerini tanıdığını fakat Cezayir Kral'ının Müslüman olarak uymakla yükümlü olduğu Kur'an'ın prensiplerini ve Peygamberinin emirlerini tanımadığını vurgular. Burada Kuveykır ve diğer İngiliz esirlere yapılan muameleyi Hıristiyan perspektifinden değil de Müslümanların kendi inanç ve ilkeleri bağlamından eleştirmeye çalıştığına dikkat çekilmiştir. Bu yaklaşımı ise, Kur'an'ın öğretisini hiçbir zeminde meşru görmeyen Avrupalı Hıristiyan tutumuyla mukayese edilmiş, Fox'un tavrı "iletişime ve anlamaya açık" olarak değerlendirilmiştir.⁵² Matar'ın da ifade ettiği gibi, Fox'un yaklaşımı, Kur'an tercümesini de kullandığı Alexander Ross'un Kur'an öğretisini "hatalarla karmakarışık" ve "Muhammed'in beyninin hatalı olarak biçimlendirdiği" tanımlamasıyla mukayese edildiğinde gözle görülebilir bir biçimde ılımlı olduğu söylenebilir.⁵³ Kur'an ayetlerini alıntılarken Ross'un tercümesini birebir takip etmesi ve vurgulamak istediği yerleri öne çıkarmak amacıyla ayet metinlerini zaman zaman bölerek kullanması metne iyi bir hakimiyet kazandığını göstermektedir. Fox'un "Muhammed Kur'an'da şöyle demedi mi?" şeklindeki ifadeleri ise onun Kur'an'ı muasırlarının gibi insan kelamı bir ürün olarak değerlendirdiğine işaret etmektedir. Bunu belirtmekle birlikte, Kuveykırılar için Kitâb-ı Mukaddes'in ve muhtevasının "kutsal lafızlar" olarak tek başına bir önemi olmadığına inandıklarını, yaşayan vahiy olarak İsa Mesih'in ışığının mevcut zamandaki ilhamî rehberliğine birinci derecede önem atfettiklerini de ilave etmek gerekmektedir. Fox'un Kur'an'a yaklaşımında, ayetleri kullanmasında ve Müslümanlara olan hitabındaki ılımlı tavrın, sonradan Kuveykır hareketinin de karakteristiği olacağı gibi, oldukça stratejik olduğu ifade edilmelidir.

Fox'un Müslümanlarla ilgili imajına dair belirtmemiz gereken bir diğer örnek de Müslümanların gayrimüslümlere karşı tavrıyla ilgili söyledikleridir. Kuveykırılara yapılan baskılardan bahsederken Müslümanların Avrupa'daki herhangi bir ülkeden daha fazla Hıristiyanlara ve Yahudilere toleranslı davrandığına dikkat çeker. Bu üç grubun kutladığı kutsal günler farklı iken ve bu günlere göre Müslüman ülkelerde Yahudiler ve Hıristiyanlar işyerlerini açık ve kapalı tutmakta özgürdürler. Müslümanların Yahudi ve Hıristiyanları cuma günü işyerlerine kapamaya zorlamadıklarına dikkat çeker ve ekler: "Herhangi bir yerde Türklerin/Müslümanların bir Hıristiyanı kendi dini bayramlarını, oruçlarını ve kutlamalarına katılmaya zorladıklarını gördünüz mü?"⁵⁴ Fox'un burada Müslümanları, diğer din mensuplarına karşı göstermiş olduğu hoşgörü sebebiyle methettiğini söylemek mümkündür. Yine Cezayir'de esir tutulan Kuveykırılara yazdığı mektupta İngiltere'deki dostların ciddi bir zulüm altında olduğunu, hapis cezasına çarptırıldığını, toplantılarının yasaklandığını söyleyerek, onların Cezayir'de çok daha özgür bir ortamda ibadetlerini yaptıklarını ve bu özgürlüğü layıkıyla kullanmaları gerektiğini vurgular. Buradaki örnekte ise Fox'un sadece bir İslam methiyesinden ziyade pragmatist bir yaklaşımla dostlara içinde buldukları özgür durumdan en üst şekilde istifade etmelerini öğütlediğini söylemek doğru olacaktır.

Farklı bir örnek üzerinden Fox'un Müslümanlara karşı teolojik tartışmalarda da muasırlarına göre nispeten ılımlı sayılabilecek fakat tabiatı itibarıyla evanjelik mahiyetteki yaklaşımını

⁵¹ Fox, *To the Great Turk*, 1-3.

⁵² Matar, "Some Notes on George Fox and Islam", 272-273.

⁵³ Alexander Ross, *The Alcoran of Mahomet, Translated out of Arabique into French; by the Sieur Du Ryer, Lord of Malezair, and Resident for the King of France, at Alexandria*, çev. André Du Ryer (London, y.y. 1649).

⁵⁴ George Fox, *The Hypocrites Fast and Feast not God's Holyday. Hat-Honour to Men Man's Institution, not God's*, (London: y.y., 1677), 9-10.

sürdürdüğünü de izah etmek gerekir. Sultan IV. Mehmed'in 1687 yılında tahttan düşürülmesinin akabinde Fox, Sultan'ın 1683'te Habsburg İmparatoru Leopold'a yazdığı iddia edilen mektupta Hıristiyanların "çarmıha gerilmiş bir Tanrı'ya inandıkları" eleştirisine cevaben bir apoloji yazar. Fox, Kur'an ayetlerine doğrudan ve dolaylı olarak referanslarda bulunarak "Hz. İsa'nın Müslümanların kitabında nasıl methedildiğini ve kıyamet gününde kendisine inanmayanlara nasıl karşı şahitlikte bulunacağını ifade edildiğini" vurgular.⁵⁵ Fox Hz. İsa'nın bakire doğumuyla ilgili Hıristiyanlar arasında yaygınca bilinen Kur'an'ın ifadelerine referanslar vererek "Muhammed'in de İsa'nın babasız doğumunu, Kutsal Ruh'un aracılığını ve onun Tanrı'nın Kelimesi olduğunu ikrar ettiğini" iddia eder. Ayrıca, Fox Kur'an'da "Yahya'nın da İsa'nın Mesih ve Tanrı'nın Kelimesi olduğunu kabul ettiğinin zikredildiğine" dikkat çeker.⁵⁶ Buraya kadar verdiğimiz örnekler Fox'un, Kur'an'a, İsa ile ilgili bölümlerini alıntılacak ve genel bağlamı takip edebilecek kadar vakıf olduğunu göstermekle birlikte, ayetlerin kendi bağlamı içinde tam olarak ne söylediğine dair gerçek bir ilgi göstermediğini söylemek mümkündür. Hatta, Fox'un evanjelik yaklaşımını açık bir şekilde göstererek Kur'an ayetlerini bağlamı dışında yorumlayarak ve "İsa'nın Tanrı'nın Kelimesi" oluşuna kristolojik bir anlam yüklediğini söylemek de yanlış olmayacaktır. Fox'un daha önceki yaklaşımında olduğu gibi burada da Müslüman Sultan'a karşı argümanında Kitâb-ı Mukaddes'ten pasajlar alıntılama yerine Kur'an'ı kullanmış olması hem stratejik hem de pragmatist bir yaklaşım olarak yorumlanabilir.

Kur'an'a olan yaklaşımının yanı sıra Fox'un Müslümanlara olan tavrının da yine stratejik ve misyonerlik odaklı, ama dönemin diğer Hıristiyan gruplarına nispetle daha ılımlı olduğunu söyleyebiliriz. Müslümanların topraklarında esir olarak yaşayan Kuveykırlara, Türklerin ve Mağribîlerin (*Moors*) dillerini öğrenmelerini öğütler. Burada da amacı daha iyi bir iletişime onların içindeki ışığı ve Tanrı'nın Ruhunu harekete geçirebilmektir. Fox'un şu söylemi bu amacıyla bağlantılı olarak dikkat çekmektedir: "Tanrı'nın bilgisi ve sahih amel Hıristiyan kutsal kitabını bilmeyenler arasında bilenlerden daha da fazla olabilir."⁵⁷ Bu nedenle de Kuveykırların misyonerlik faaliyetleri öncelikle Yahudiler, Müslümanlar ve Hindular gibi diğer inanç sahiplerine yönelik olarak başlamıştır. Kendi ifadesiyle söylemek gerekirse "Dostlar, Türklerin ve Mağribîlerin dillerini öğrenebilirseniz, onları Tanrı'nın Ruhuna ve mağfiretine yönlendirmeniz daha mümkün olabilir."⁵⁸ Bu, daha sonra Kuveykırların en temel inançlardan biri olacaktır.

3.2. Mary Fisher

Mary Fisher York'ta 1623 yılında doğmuş, İngiliz bir ailenin yanında hizmetçi olarak görev yaparken George Fox'un bir vaazını dinledikten sonra işverenleriyle birlikte Kuveykırılığa geçmiştir. Fox'un aktivist eylemlerine benzer şekilde bir vaaz esnasında papaza "yalanlarını insanlara yaymayı bırakmasını" söyleyerek ayini böldüğü için hapsedilir.⁵⁹ Akabinde İngiltere'nin farklı şehirlerine seyahatler gerçekleştirir ve yine papazlarla tartışmaları ve kilise ayinlerini ateşli tebliğ söylemleriyle böldüğü için tutuklanır. Sonrasında Boston'a (Amerika) olan yolculuğunda

⁵⁵ George Fox, *An Answer to the Speech or Decalration [Sic] of the Great Turk, Sulton Mahomet which He Sent to Leopold Emperor of Germany. And is a Defense of the True Christian Religion against the Said Turks Antichristian Speech. and a Testimony for the Lord Jesus Christ. This was Written, by George Fox, Five Years since, Being 1683. And is It Now a True Prophesie, and Fulfilled on the Great Turk Sulan Mahomet? Who was Removed and Put Out of His High Throne the Year 1687* (London: A. Sowle, 1688).

⁵⁶ Fox, *An Answer to the Speech or Decalration [sic] of the Great Turk*, 9. Fox'un burada bölüm ve sayfa referanslarıyla Ross'un tercümesindeki kısımları işaret ettiğini belirtmek faydalı olacaktır.

⁵⁷ Meggitt, "A Turke Turn'd Quaker", 67-68.

⁵⁸ Fox, "Epistle 388", *Selections from The Epistles of George Fox*, 237.

⁵⁹ Sylvia Brown, "The Radical Travels of Mary Fisher: Walking and Writing in the Universal Light", *Women, Gender and Radical Religion in Early Modern Europe* (Leiden: Brill, 2007), 39-64; Charles Tieszen, *The Christian Encounter with Muhammad: How Theologians Have Interpreted the Prophet* (London: Bloomsbury Publishing, 2022), 109-120.

ciddi engeller ve zorluklarla karşılaşır ve Barbados'a gönderilir. Bu iki seyahatini bir yıl dolmadan tamamlayarak Londra'ya geri döner. Fakat bundan sonraki süreçte misyonerlik ve tebliğ odaklı yolculuklarına devam edecek ve ilk Kuveycıklar arasında misyonerlik yolculuklarıyla bilinen meşhur bir isim olacaktır.⁶⁰

Bu yolculuklar arasında bu çalışmanın konusu itibarıyla değinmek istediğimiz, Mary Fisher'ın 1657 yılında beş arkadaşıyla beraber Filistin'deki Yahudi ve Müslümanlara tebliğ için planladıkları seyahattir. Fisher'ın yanı sıra Beatrice Beckly, John Buckley, John Luffe ve John Perrot'tan oluşan bu Kuveycık ekip Filistin'e varmak için çıktıkları yolculuk planını İtalya'da değiştirerek dönemin Papa'sı VII. Alexander'a tebliğ davetinde bulunmak için Roma'ya oradan da Osmanlı topraklarına gelmişlerdir.⁶¹ Amaçlarından birisi Sultan IV. Mehmed'le görüşmek ve onu Kuveycıklığa davet ve ikna etmektir. Brailsford, Mary Fisher'ın bu yolculuğu planlarken Sultan'ı, "tebliğe en çok muhtaç olan büyük Türk" olarak seçmesinin oldukça yerinde olduğunu, zira henüz on altı yaşında olan Sultan'ın ilgisinin yönetimde olmadığını ve idareyi vezirine devretmekten oldukça memnun olduğunu belirtir.⁶²

Fakat İzmir'e gelişleri, orada doğrudan vaaza başlamaları ve Sultan'la görüşme amaçlarının bilinmesi, İngiliz büyükelçi için endişeli bir duruma dönüşür ve Kuveycık ekibin ivedilikle bölgeden uzaklaştırılması sağlanır. Akabinde Kuveycık ekibinin bir sonraki durağı Venedik'tir. Fakat Mary Fisher "Büyük Türk'e" tebliğ hedefinden vazgeçmeyecektir; yanına Beatrice Beckly'i de alarak Edirne'ye Sultan IV. Mehmed'in ordusuyla konakladığı karargahına doğru yola çıkar. Burada yerli halktan tanıdıkları aracılığıyla "Bir İngiliz kadının Yüce Tanrı'dan Yüce Türk'e iletmek istediği bir husus" olduğunu söyleyerek Sultan'a ulaşmaya çalışır.⁶³ Braithwaite Vezir Köprülü Mehmet Paşa'nın durumdan haberdar olduğunda Fisher'ı devlet ricaline uygulanan usulle huzura kabulü için gerekli ayarlamaları yaptığını belirtir.⁶⁴ O yıl henüz 16 yaşında olan Sultan Mehmed Mary Fisher'ı huzuruna kabul eder. Burada ikili arasında geçen diyalogun detayları, Kuveycık tarihçi William Sewel'in naklettiği kadarıyla bilinmektedir.⁶⁵ Fakat Sultan'ın huzurunda Mary Fisher'ın muhtemelen daha önce sosyal statü bakımından kendisinden üst herhangi birinin karşılamadığı şekilde olumlu ve saygılı bir tutumla kabul edildiğini diğer araştırmalar da not düşmüştür.⁶⁶ Fisher cephesinden ise Kuveycıkların genel inanç ve yaklaşımlarına uygun bir görüşme olduğunu, hatta Mary Fisher'ın bilinçli olarak teatral bir yaklaşım takip ettiğini de söyleyebiliriz. Şöyle ki, Mary Fisher Sultan'ın huzuruna alındıktan sonra bir müddet konuşmaz, bunun utanma veya çekinmeden kaynaklandığını düşünen Sultan huzurdaki diğerlerini çıkarabileceğini ifade ettiğinde Fisher bunu reddeder ve "konuşmak için Kutsal Ruh'tan bir işaret beklediğini" söyler. Sultan "iyi bir niyet ve kalple söyleyeceklerini dinleyeceğini" belirterek konuşmasını talep eder. Akabinde Fisher'ın tebliğ mahiyetinde neler söylediği mevcut kayıttan aktarılmamıştır. Fisher söylediklerinin anlaşılıp anlaşılmadığını teyit amacıyla sorduğunda

⁶⁰ Tieszen, *The Christian Encounter with Muhammad*, 114.

⁶¹ Braithwaite, *The Beginnings of Quakerism*, 420-426. Sultan'ı Kuveycıklığa davet teşebbüsünde bulunan fakat tebliğlerini tamamlayamayan diğer Kuveycık misyonerler için bk. Yumul, "Osmanlıda İlk Protestan Misyonerler: Quakerlar", 9-11. Kuveycıkların Osmanlı topraklarındaki diğer misyonerlik faaliyetleri için bk. 11-14.

⁶² Mabel Richmond Brailsford, *Quaker Women, 1650-1690* (London: Duckworth & Co., 1915), 126; Bernadette Andrea, *Women and Islam in Early Modern English Literature* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 58.

⁶³ Tieszen, *The Christian Encounter with Muhammad*, 114-115; Andrea, *Women and Islam in Early Modern English Literature*, 59.

⁶⁴ William C. Braithwaite, *The Beginnings of Quakerism* (London: Macmillan and Co., 1912), 422-423.

⁶⁵ William Sewel, *The History of the Rise, Increase, and Progress of the Christian people called Quakers* (London: J. Sowle, 1722), 257-258. Ayrıca diyalogu aktaran uzun bir alıntı için bk. Brailsford, *Quaker Women*, 128.

⁶⁶ Brailsford, *Quaker Women*, 127; Tieszen, *The Christian Encounter with Muhammad*, 115; Andrea, *Women and Islam in Early Modern English Literature*, 59.

Sultan'ın "her kelimesini anladığı ve Fisher'ın doğruyu söylediği" şeklinde cevap verdiği nakledilmiştir.⁶⁷

Görüşmenin ilginç anlarından biri Sultan Mehmed'in Mary Fisher'e Müslümanların peygamberi Hz. Muhammed hakkında ne düşündüğünü sorduğu kısımdır. Burada Fisher'ın genel tavrı olan heyecanlı bir aktivist gibi davranmadığı dikkat çeker. Diplomatik bir huzurda olduğunu bilerek oldukça dikkatli davranır, "Peygamberi bilmediğini, gerçek peygamber, Tanrı'nın oğlu, dünyanın nuru olan ve dünyaya gelen herkesi doğru yola ileten İsa Mesih'i bildiğini" söyler. Arkasından "Muhammed'in gerçek bir peygamber olup olmadığını, sözlerine, daha da önemlisi, söylediklerinin gerçekleşip gerçekleşmemesine göre (the words and prophecies he spoke) hükmedebileceklerini" ekler. Fisher Hıristiyanların anladığı anlamda peygamberî kehanetleri (biblical prophecies) kastederek eğer "Muhammed'in nakillerindeki kehanet mahiyetindeki sözleri gerçekleşirse onun Tanrı'nın gönderdiği doğru bir peygamber olduğuna hükmederiz, aksi takdirde onun gerçek bir peygamber olduğuna hükmedemeyiz" şeklinde izah etmiştir.⁶⁸

Bu açıklamada dikkat çeken önemli bir husus "Mary Fisher'ın Hz. Muhammed'i bilmediğini" ifade etmesidir. Sultan ve Fisher arasındaki görüşmeyi konu edinen araştırmalarda Fisher'ın "gerçekten Muhammed'le ilgili hiçbir bilgisinin olmamasının ihtimali" değerlendirilmiştir. Tieszen de araştırmasında bu soruya cevap aramış, kanaatini ise oldukça temkinli bir perspektifle izah etmiştir. Tieszen'e göre Fisher gerçekten İslam Peygamberi'ni daha önce hiç duymamış olması mümkündür. Fakat bizim görüşümüz bu ihtimalin oldukça zayıf olduğu ve Fisher'ın tedbir amaçlı diplomatik teamüle göre hareket ettiği yönündedir. Tieszen ise "Kuveykırların otorite karşındaki sarsılmaz cüretkâr tavrı göz önünde alındığında bu tür diplomatik nezakete dayalı kaçınma davranışının" ihtimal dışında olduğunu belirtir. Fisher'ın itidalli yaklaşımının ise Kuveykır perspektifini yansıttığı kanaatindedir. Buna göre ise Fisher, "Tanrı'nın Ruhunun herkese dökülebileceği" yönündeki Kuveykır öğretisine göre Hz. Muhammed'in peygamberliğini reddetmek yerine bir ihtimal olarak kabul etmiş olabilir. Tieszen ayrıca Kuveykır öğretisi çerçevesinde Fisher'ın Hz. Muhammed'i ve peygamberliğini hiç duymamış olsa bile bunun onun için birinci derece önemli olmadığı, aksine bir peygamber olarak Muhammed'in sözlerine ve fiillerine yönelik bir söylem geliştirdiğine dikkat çeker. Tieszen, Fisher'ın bu söylemini "Kuveykır standartlarına göre peygamberlik testine tabi tutmak" olarak yorumlamaktadır.⁶⁹

Tieszen'in izahları muhtemel olabilir de biz Fisher'ın Hz. Peygamber'den hiçbir surette haberdar olmasını ihtimal dışı görmeyi daha makul bir seçenek olduğunu kabul ediyoruz. Zira, Mary Fisher'ın Kuveykır olduğu ilk dönemden itibaren risale tarzında kitapçıklar yazdığı, diğer Kuveykırlar, özellikle de kadın üyeler arasında risale yazma ve yayınlama pratiklerinin yaygın olduğu, üyelerin yayınlanan bu risaleleri yakından takip ettikleri bilinmektedir.⁷⁰ Hatta öyle ki bu yayınlardan biri Mary Fisher ve diğer meşhur Kuveykırların ortak yazar olduğu *False Prophets and False Teachers Described* (Sahte Peygamber ve Sahte Muallimler Tanımlandı) başlıklı risaledir.⁷¹ Sultan'la olan diyalogunda da görülebileceği gibi Fisher peygamberlik ve kriterlerine dair Hıristiyan perspektifinden de olsa bir bilgi birikimine sahiptir. Yine sahip

⁶⁷ Brailsford, *Quaker Women*, 128; Tieszen, *The Christian Encounter with Muhammad*, 115; Andrea, *Women and Islam in Early Modern English Literature*, 59.

⁶⁸ Brailsford, *Quaker Women*, 128; Tieszen, *The Christian Encounter with Muhammad*, 116; Andrea, *Women and Islam in Early Modern English Literature*, 60; Meggitt, *Early Quakers and Islam*, 60-61.

⁶⁹ Tieszen, *The Christian Encounter with Muhammad*, 116-117.

⁷⁰ Kate Peters, *Print Culture and the Early Quakers* (Cambridge University Press, 2005), 91-150.

⁷¹ Thomas Aldam vd., *False Prophets and False Teachers Described* (London: y.y. 1652).

peygamberin özelliklerine dair kaleme alınan bir risale Fisher'la birlikte İstanbul'a seyahat eden John Perrot isimli bir Kuveykır aittir. Perrot'un *A Visitation of love and a gentle greeting of the Turk* başlıklı risalesinin temel amacı Kuveykırlara peygamberlik ile ilgili temel bilgiyi sağlamaktır.⁷² Risalenin içeriğinde ilginç olan husus ise Hıristiyan gelenekte yaygın olarak Hz. İsa'nın hayatındaki *kerigmatik* olayların kitâbî delilleri olarak kullanılan Kitâb-ı Mukaddes'in şahitmetinleri (*biblical testimonies*) olarak isimlendirilen pasajların en bilineni "Size aranızdan bir peygamber çıkaracağım" (Tesniye 18:18) ve diğer meşhur pasajların kullanılmış olmasıdır. Kitâbî delilleriyle birlikte peygamberlik tartışmasının Kuveykırlar arasında mühim bir konu olarak derinlemesine ele alındığı ve Kuveykırların doğru yönlendirilmesi için kılavuz niteliğindeki bu risalelerin yayınlandığı bilinmektedir. Buradan hareketle, Kuveykırların özellikle Müslümanlara yönelik tebliğ faaliyetlerine olan yoğun ilgi ve çabaları ve Fox'un yazıları da dahil olmak üzere kurucu üyelerin risalelerinde Hz. Muhammed'le ilgili açık ifadelerin yer aldığını düşündüğümüzde Tiezsen'in öne sürdüğü gibi, Fisher'ın Hz. Muhammed'i hiç duymamış olma ihtimalinin oldukça düşük olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Ayrıca, Tolan'ın da ifade ettiği gibi "17. yüzyıl İngilteresi ve Avrupa'da Hz. Muhammed ve Kur'an'la ilgili ateşli tartışmaların olduğu, Anglikan Kilisesi, Protestanlar ve diğer mezhepler arasındaki iç mücadelede İslam Peygamberi'ne yönelik tasavvurun birbirlerini reddetmede olumlu veya olumsuz bir örnek olarak" kullanıldığı da göz önüne alındığında Fisher'ın aktif misyonerlik görevi yaparken Hz. Muhammed'le ilgili temel düzeyde bir malumatının olmadığı fikri pek mümkün gözükmemektedir.⁷³ Fisher'ın Sultan Mehmed'e verdiği cevapta mutad olan keskin tavrına aykırı olarak Hz. Muhammed'i doğrudan reddetmemesinin -hatta bunu sonra diğer Kuveykırlara eksiksiz şekilde aktarır- ve bu yaklaşımda bir sakınca görmemesinin sebebinin ise bizzat Kuveykır inancı olduğunu söyleyebiliriz. Sultan'ın karşısında onun iman ettiği peygamberi doğrudan inkâr ederek olumsuz bir ortama sebebiyet vermek yerine temel Kuveykır inancına uygun olarak diğer tüm insanlara olduğu gibi Tanrı'nın Ruhu'nun ve ışığının Hz. Muhammed'e de ulaşmış olabileceği ihtimalini düşünmüş ve tebliğ görevini başarıyla tamamlamayı öncelmiş olduğu söylenebilir.

Nitekim, Mary Fisher Londra'ya dönüşünden sonra Sultan'a yapmış olduğu tebliğ faaliyetini anlatmak için dostlarına yazdığı bir mektupta "Sultan'ın kendisine karşı âlicenap davrandığını ve itiraz etmeksizin sözlerini dinlediğini, Türklerin diğer milletlere kıyasla hakikati bulmaya daha yakın olduklarını" belirtmiştir. Fisher'ın bu ifadelerinden tamamlamış olduğu misyonerlik görevinin "başarısından" memnun olduğu anlaşılmaktadır. Fisher bu tecrübesiyle "Türlere karşı içinde bir sevgi ve umut oluştuğunu onların içindeki 'ilahi kraliyet özünün' (royall seed) Tanrı tarafından canlandırılmaya çok yakın olduğunu" söyleyerek tebliğ görevine ayrı bir anlam yüklediğini de belirtmiştir.⁷⁴

Brailsford, Fisher ve Sultan IV. Mehmed arasındaki bu karşılaşmayı "sadece Fisher'ı mutlu eden" ve somut bir neticesi olmayan bir görev olarak eleştirmiş olmakla birlikte "bu görevin Mary'e onur ve ün sağladığını, İngiltere'de ve Kuveykırlar arasında 'Büyük Türk'le' konuşan" kadın olarak bilinmeye devam ettiğini belirtmiştir.⁷⁵ Sonraki dönemlerde de Fisher-Sultan görüşmesi Kuveykırlar arasında sembolik önemini korumuştur. Boston'da ve Amerika'daki Kuveykırlar iyi ihtimalle hapis, kötü ihtimalle idamla cezalandırılırken kendilerine yapılan baskıya karşı

⁷² John Perrot, *A Visitation of Love and a Gentle Greeting of the Turk* (London: y.y. 1660).

⁷³ Tolan, *Faces of Muhammad*, 135.

⁷⁴ Brailsford, *Quaker Women*, 130. "Royall seed" ifadesinin o dönemde Kuveykırlar için kullanımına dair bk. Brown, "The Radical Travels of Mary Fisher", 54n45.

⁷⁵ Brailsford, *Quaker Women*, 131-132.

“Kuveykır bir kadının bir Türk sultan tarafından hoşgörülle kabul edilmiş ve dinlenilmiş olmasını” bir kontrast olarak ve sert dinî politikaları eleştirmek için kullanmışlardır.⁷⁶ Modern literatürde ise Sultan ve Fisher arasındaki bu diyalog Kuveykırların diğer Hıristiyan grupların İslam’a ve Peygamberine yaklaşımlarından gözle görülür bir şekilde daha olumlu olarak yorumlanmıştır.⁷⁷ “Olumluluğun” mahiyeti misyonerlik bağlamında tekrar değerlendirildiğinde oldukça “pasif bir olumlama” olduğunu söylemek gerekir.

Sonuç

Osmanlının askerî gücünün bir tehlike ve tehdit olarak yoğun bir şekilde hissedildiği ve “Türk” gibi şemsiye bir kavram üzerinden Müslümanlarla ilgili oldukça olumsuz bir imajın yansıtıldığı bir dönemde Kuveykırların İslam’a yaklaşımının Batıdaki mevcut İslam algısından daha olumlu olduğunu söylemek mümkündür. Kuveykırların İslam’a ve Müslümanlara karşı ılımlı tavırlarının arkasındaki temel sebep ortaya çıktıkları yer olan Avrupa ve göç ettikleri Amerika topraklarında yoğun bir baskıya ve infaza maruz kalmalarıyla ilişkilendirilebilir. Diğer bir ifadeyle kendi toprakları dışında daha ılımlı bir muameleyle karşılaşacakları ve iletişim kapısının açık kalacağı bir muhatap kitlesi arama çabası olarak yorumlamak da mümkün gözükmemektedir. Hıristiyan dünyası o dönemde Müslüman dünyayla neredeyse hiçbir ortak nokta göremezken Kuveykırların ılımlı yaklaşımlarının arkasında dine dogmatik yaklaşımlarının olmaması da ilave bir faktör olarak işaret edilmesi gerekir.

17. yüzyılda Püritenler ve Anglikanlar gibi Hıristiyan gruplarıyla Müslümanlar arasında doğrudan bir irtibat ve karşılaşma olmamasına karşın, Kuveykırlar Müslümanlara dair birinci elden bilgi elde etmişlerdir. Bu tecrübenin, Kuveykırların tasavvurundaki ılımlı İslam algısını şekillenmesinde mühim bir rolü olduğunu belirtmek gerekir. Zira aktif bir Müslüman-Hıristiyan etkileşiminin olmaması oldukça pejoratif bir Müslüman algısının, tabiri caizse bir yankı ortamında değişime imkân bulmaksızın dolaşımında olması demektir. Fakat Kuveykırlar ortaya çıkışlarından kısa bir süre sonra Müslüman topraklarına misyonerlik seyahatleri gerçekleştirmişlerdir. Müslümanlarla yaptıkları birebir görüşmeler ve bireysel olumlu tecrübeler vesilesiyle Kuveykırların İslam ve Müslümanlara dair anlatıları bu dönemde diğer olumsuz rivayetlerden oldukça farklılaşmıştır. Fakat 18. yüzyıla gelindiğinde Kuveykırların deniz aşırı seyahatleri ve misyonerliğe yönelik faaliyetlerinde bir gerileme göze çarpmaktadır. Levant ve Orta Doğu bölgesi yerine yenedünya olan özellikle Amerika kıtasında New England’ta faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. 19. yüzyıla beraber diğer Protestan gruplarda olduğu gibi Müslüman ülkelere yönelik misyonerlik faaliyetlerinin tekrar gündeme geldiğini söyleyebiliriz.

Çalışmamızda Müslümanlarla etkileşimlerini gerek bireysel tecrübeleri gerekse yazıları üzerinden ele aldığımız Kuveykırların öncü isimlerinden George Fox ve Mary Fisher’ın yaklaşımlarına bakıldığında bilinen menfi Hıristiyan söylemine kıyasla müspet bir tutumun olduğu görülmekle birlikte bazı modern çalışmalarda ifade edildiği gibi bu olumlu yaklaşımın Kuveykırların Müslümanlarla aralarındaki teolojik farklılıkları tamamen ortadan kaldıracak şekilde “kültürel ötekiliği kabul eden” ve “uzlaştırmacı” perspektife sahip olduklarına yorumlanması gerçekçi gözükmemektedir. Fox ve Fisher’ın sözlerinde ve tutumlarında gördüğümüz ılımlı tavır çoğunlukla Kuveykır öğretilerine uygun olarak muhatapla iletişimi sürdürmeyi ve tebliği tamamlamayı sağlayacak stratejik yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada ele alınan isimlerin Kuveykırların ilk döneminde yaşadıkları düşünüldüğünde,

⁷⁶ George Bishop, *New England Judged by the Spirit of the Lord* (London: A. Sowle, 1703), 99-101.

⁷⁷ Brown, “The Radical Travels of Mary Fisher”, 52-55; Andrea, *Women and Islam in Early Modern English Literature*, 61.

mezhebin dinî ötekiye olan tutumunun ve söyleminin değişime uğramış olacağı gözden kaçırılmamalıdır. İlk zamandan modern döneme kadar olan sürede Kuveykırların İslam algısının nasıl değiştiğini, bu algının geçen sürede Batıdaki İslam düşüncesini ne şekilde etkilemiş olabileceği araştırılmayı bekleyen sorulardır. Kuveykırlar gerek İngiltere’de gerekse Amerika’da Earlham College ve George Fox Üniversitesi gibi kendi enstitü ve üniversitelerini kurmuşlardır. İslam’la olan etkileşimleri akademik çalışmalar üzerinden de etkisini göstermeye devam etmiştir. Örneğin, Birmingham Üniversitesi’nde Kuveykır araştırmaları için tahsis edilen bir bölüm çalışmalarına devam etmektedir. Bununla bağlantılı olarak Kuveykır inancına bağlı olan araştırmacıların hem İslam algısına hem de Müslüman-Kuveykır etkileşimine olan katkıları müstakil araştırmaya değer konular olarak karşımızda durmaktadır.

Kaynakça

- Aldam, Thomas-Fisher, Mary. *False Prophets and False Teachers Described*. London: y.y., 1652.
- Allen, Richard C.-Rosemary Moore (ed.). *The Quakers, 1656-1723: The Evolution of an Alternative Community*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2018.
- Barclay, Robert. *An Apology for the True Christian Divinity: Being an Explanation and Vindication of the Principles and Doctrines of the Quakers. Written in Latin and English*. ed. John Baskerville. Birmingham: John Baskerville, 1765.
- Bernadette, Andrea-Attar, Samar. *The Vital Roots of European Enlightenment: Ibn Tufayl's Influence on Modern Western Thought*. Lanham MD: Lexington Books, 2007.
- Bishop, George. *New England Judged by the Spirit of the Lord*. London: A. Sowle, 1703.
- Brailsford, Mabel Richmond. *Quaker Women, 1650-1690*. London: Duckworth & Co., 1915.
- Braithwaite, William C. *The Beginnings of Quakerism*. London: Macmillan and Co., 1912.
- Brown, Sylvia. "The Radical Travels of Mary Fisher: Walking and Writing in The Universal Light". *Women, Gender and Radical Religion in Early Modern Europe*. ed. Sylvia Brown. 39-64. Leiden: Brill, 2007.
- Carroll, Kenneth L. "Quaker Captives in Morocco, 1685-1701". *The Journal of the Friends Historical Society* 55/3-4 (1985), 67-79.
- Carroll, Kenneth L. "Quaker Slaves in Algiers, 1679-1688". *The Journal of the Friends Historical Society* 54/7 (1982), 301-312.
- Fox, George. *An Answer to the Speech or Decalration [Sic] of The Great Turk, Sultan Mahomet which He Sent to Leopold Emperor of Germany. And is a Defence of the True Christian Religion Against the Said Turks Antichristian Speech. And a Testimony for the Lord Jesus Christ. This was Written, by George Fox, Five Years since, Being 1683. And is It Now a True Propheisie, and Fulfilled on the Great Turk Sultan Mahomet who was Removed and Put Out of His High Throne the Year 1687*. London: A. Sowle, 1688.
- Fox, George. *Selections from The Epistles of George Fox*. ed. Samuel Tuke. London: Richard Barrett Printer, 1848.
- Fox, George. *The Journal of George Fox I-II*. ed. John L. Nikalls. London: Friends Library Publishing, 1975.
- Fox, George. *The Works of George Fox*. Philadelphia: Marcus T.C. Gould, 1831.
- Fox, George. *The Hypocrites Fast and Feast not God's Holyday. Hat-Honour to Men Man's Institution, not God's*. London: y.y., 1677.
- Fox, George. *The Journal of George Fox*. ed. Norman Penney. 2 Cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1911.
- Gwyn, Douglas. "Seventeenth-Century Context and Quaker Beginnings". *Early Quakers and Their Theological Thought 1647-1723*. ed. Stephen W. Angell-Pink Dandelion. 13-31. New York: Cambridge University Press, 2015.
- Juterczenka, Sünne. "Charting the 'Progress of Truth': Quaker Missions and the Topography of Dissent in Seventeenth and Eighteenth-Century Europe". *British Protestant Missions and the Conversion of Europe, 1600-1900*. ed. Simone Maghenzani-Stefano Villani. 129-153. London: Routledge, 2021.
- MacLean, Gerald-Matar, Nabil. *Britain and the Islamic World, 1558-1713*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Matar, Nabil I. *Islam in Britain, 1558-1685*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Matar, Nabil I. "Some Notes on George Fox and Islam". *The Journal of Friends Historical Society* 55/8 (1989), 271-276.
- Matar, Nabil (ed.). *Henry Stubbe and the Beginnings of Islam: The Originall & Progress of Mahometanism*. New York Chichester, West Sussex: Columbia University Press, 2013.
- Meggitt, Justin J. "A Turke Turn'd Quaker: Conversion from Islam to Radical Dissent in Early Modern England". *The Seventeenth Century* 34/3 (2019), 353-380.
- Meggitt, Justin J. *Early Quakers and Islam: Slavery, Apocalyptic and Christian-Muslim Encounters in the Seventeenth Century*. Uppsala: Swedish Science Press, 2013.
- Moore, Rosemary. "Seventeenth-century Context and Quaker Beginnings". *The Oxford Handbook of Quaker Studies*. ed. Stephen W. Angell-Ben Pink Dandelion. 13-28. Oxford: Oxford University Press, 2013.

- Moore, Rosemary. *The Light in Their Consciences: Early Quakers in Britain, 1646–1666*. Pennsylvania: Penn State University Press, 2020.
- Onay, Elif. *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Kuveykırlar*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Öztürk, Melek. *Kuveykırlar (Ortaya Çıkışı ve Prensipleri)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Perrot, John. *A Visitation of Love and a Gentle Greeting of the Turk*. London: Thomas Simmons, 1660.
- Peters, Kate. *Print Culture and the Early Quakers*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Ross, Alexander. *The Alcoran of Mahomet, Translated out of Arabique into French; by the Sieur Du Ryer, Lord of Malezair, and Resident for the King of France, at Alexandria*. çev. André Du Ryer. London: y.y. 1649.
- Sewel, William. *The History of the Rise, Increase, and Progress of the Christian People Called Quakers*. London: Tieszen, Charles. *The Christian Encounter with Muhammad: How Theologians Have Interpreted the Prophet*. London: Bloomsbury Publishing, 2022.
- Tolan, John. *Faces of Muhammad: Western Perceptions of the Prophet of Islam from the Middle Ages to Today*. Princeton: Princeton University Press, 2019.
- Vlasblom, David. "Islam in Early Modern Quaker Experience and Writing". *Quaker History* 100/1 (2011), 1-21.
- Yumul, Arus. "Osmanlıda İlk Protestan Misyonerler: Quakerlar". *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2023), 1-24.